

**ПРИРОДА РЕЗИДЕНЦІЇ "ПАЛАЦЦО В ФОРТЕЦІ"
НА ПРИКЛАДІ ПАЛАЦУ КШИЖТОПУР В УЅДІ**

**THE PALACE OF KRZYZTOPOR AT UJEZDZ:
A CASE STUDY OF "PALAZZO IN FORTEZZA"**

**SPECYFIKA REZYDENCJI "PALAZZO IN FORTEZZA"
NA PRZYKŁADZIE PALACU KRZYZTOPOR W UJEZDZIE**

© Живіцька А., 2012

Анотація: Проведено дослідження з історії та еволюції резиденції «палаццо в фортеці» на прикладі палацу Кристофор в Уязді.

Ключові слова: «палаццо в фортеці», історія, еволюція, палац Кристофор, Уязд.

Annotation: Was analyzed the history and development of the "palazzo in fortezza" in the Palace of Krzyżtopór at Ujeźdz.

Key words: "palazzo in fortezza", history, development of the castle planning structure, Palace of Krzyżtopór, Ujeźdz.

Budowle w typie *palazzo in fortezza* znajdują się na pograniczu obiektu militarnego oraz rezydencji magnackiej. Pałac i forteca w jednym stanowiły połączenie funkcji obronnych, reprezentacyjnych oraz gospodarczych. Jednym z obiektów, który oddaje istotę takiego założenia jest pałac Krzyżtopór w Ujeździe, położony w województwie świętokrzyskim, w pobliżu Opatowa, unikalne dzieło fortyfikacji zrealizowane na wielką skalę, o czym świadczy fakt, iż przed wybudowaniem francuskiego Wersalu, był to największy tego typu obiekt w Europie¹.

Palazzo in fortezza to specyficzny rodzaj pałacu posiadający cechy obronne, który narodził się w renesansowych Włoszech. Do końca XVI wieku to właśnie Włosi wywierali decydujący wpływ w architekturze wojennej. Jest to czas zmian w systemach obwarowań spowodowany doskonaleniem i upowszechnieniem się broni palnej. Postęp w fortyfikacji następował stopniowo, najpierw pogrubiano i wzmacniano mury konstrukcyjne, następnie pojawił się profil tarasowy, rów przed murem oraz basteje (później bastiony), zwiększono liczbę strzelnic². W ten sposób wykształcił się typ tzw. budowli nowowłoskich, który w tym czasie przejęły również rezydencje magnackie. *Palazzo in fortezza* to zatem specyficzny rodzaj pałacu, który został otoczony bastionowymi umocnieniami, bądź też parkanem lub fosą. Dzięki temu sam budynek pałacu nie musiał posiadać grubych i surowych murów, czym różnił się od wcześniejszych fortyfikacji.

¹ Kompleks pałacowy zajmował 1,3 ha, natomiast jego kubatura wynosiła 70.000 m³. Zob. A. Miłobędzki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III *Województwo kieleckie. Powiat opatowski*, Warszawa 1959, s. 4 nn.

² Zob. A. W. Alexadrowicz, *Rozwój historyczny fortyfikacji*, Oświęcim 2010, s. 10-12.

Il. 1. Krzyżtopór, Ujazd, widok na pałac. Źródło: www.polskiezabytki.pl.

Na terenach polskich większość rezydencji w tym typie pojawiła się pod koniec XVI i w XVII wieku³. Przykładami takiego rozwiązania w Polsce mogą być m. in. zamek w Baranowie Sandomierskim, Podhorcach, Łańcucie, Rzeszowie czy Zbarażu oraz w Krzyżtopór Ujeździe.

Krzyżtopór, budowany od lat dwudziestych XVII wieku do 1644 roku⁴, pomimo, iż szybko zaniedbany popadł w ruinę, nadal zachwyca swym ogromem i przepychem. Architektem zatrudnionym przy budowie od 1632 roku na pewno był Wawrzyniec Senes, nie jest jednak pewne, czy pierwsze plany zabudowy również należały do niego czy też zaprojektował je inny architekt⁵. Pewny jest natomiast dosyć duży wpływ na projekt pałacu-fortecy jego fundatora, Krzysztofa Ossolińskiego⁶. W latach 1608-1612 przebywał on w Gruzji, Florencji, Rzymie oraz Paryżu. Najprawdopodobniej podczas swojego pobytu we Włoszech miał okazję odwiedzić także pałac w Capraroli⁷, który wywarł na nim tak silne wrażenie, że posłużył za inspirację dla rezydencji ujazdowskiej. Prawdopodobnie również niespokojna sytuacja polityczna w kraju

³ Zob. J. Bogdanowski, *Wpływ szkoły staroholenderskiej na uformowanie się „polskiej maniery” w sztuce obronnej XVII w.*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Toruń, grudzień 1992*, Warszawa 1995, s. 340 nn.

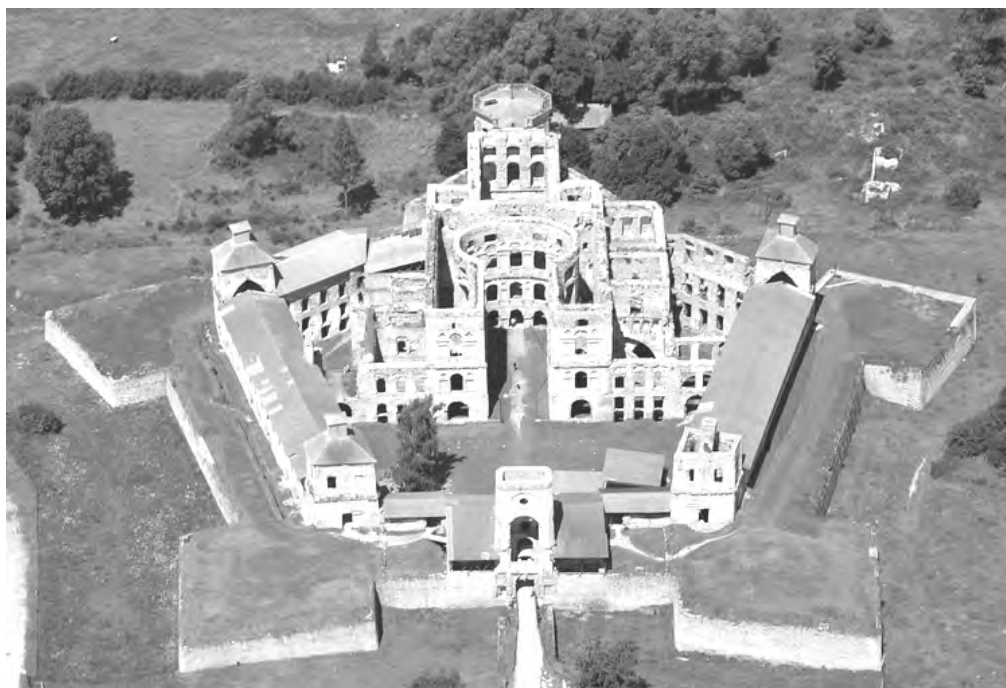
⁴ Krzysztof Ossoliński otrzymał dobra iwaniskie, z wsią Ujazd od Ligienzów w latach 1619-1620, natomiast w latach 1620-23 brał aktywny udział w prowadzonych przez państwo działaniach wojennych (wojna trzydziestoletnia, bitwy pod Cecorą i Chocimiem). Do prac nad rezydencją w Ujeździe musiał przystąpić zatem na początku lat dwudziestych (przyjmuje się, że w 1621 r.) gdyż dokumenty fundacyjne kościołów Iwanisk i Ujazdu z 7 marca 1627 roku wspominają o zamku Krzyżtoporskim, co wskazuje, że musiał być już gotowy główny zrąb gmachu fortyfikacji. Data 1631 widniejąca na wieży zegarowej wskazuje prawdopodobnie czas zmian w budowie, natomiast drugą, 1644 przyjmuje się za koniec budowy. Zob. A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu artystycznego Krzysztofa Ossolińskiego na tle badań nad zamkiem w Ujeździe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1963, t. VIII, z.1, s. 26-31.

⁵ Jako potencjalnych autorów projektu Krzyżtoporu podaje się dwóch architektów, działających w tym czasie w Polsce: Matteo Castello z Melide oraz Agostina Locci starszego. Zob. S. Mossakowski, *Orbis Polonus. Krzyżtopór a Caprarola*, [w:] *Orbis Polonus studia z historii sztuki XVII-XVIII wieku*, tegoż, Warszawa 2002, s. 25.

⁶ Krzysztof Ossoliński, herbu Topór – dworzanin i poseł królewski. Odbił studia w Würzburgu, Bolonii oraz Padwie. Pełnił kolejno funkcje podkomorzego, wojewody sandomierskiego oraz kasztelana sądeckiego i wojnickiego. Był dowódcą oddziału przeciw Turkom i Tatarom, a także pisarzem i tłumaczem. Więcej, zob. A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu...*, s. 20-24.

⁷ Było to wówczas miejsce dosyć sławne i licznie odwiedzane przez papieży, kardynałów, uczonych, humanistów oraz artystów. Pałac ten określano jako *najkunsztowniejszy, najwytworniejszy i najwygodniejszy pałac na świecie*. Cyt. za: C. Robertson, *“Il gran Cardinale”: Alessandro Farnese, patron of the arts*, New Haven 1992, s. 129.

wpłynąć mogła na decyzję Ossolińskiego by nadać swojej rezydencji charakter obronny⁸. Sam fundator zmarł zaraz po zakończeniu budowy, w 1645 roku, rok wcześniej jednak przekazał pałac synowi, Krzysztofowi Baldwinowi⁹ jako prezent z okazji ślubu z Teresą Tarłówną. Młody dziedzic w 1649 roku zginął jednak w walkach przeciw Tatarom, a krzyżtoporska forteca przeszła w ręce jego krewnych. W 1655 roku Samuel Jerzy Kalinowski, ówczesny właściciel, przekazał rezydencję Szwedom, którzy wówczas najechali na Polskę. Szwedzi opuszczając zamek splądrowali jego wnętrza. Krewni fundatora nie posiadali jednak wystarczających środków by zadbać o pałac, który niszczał przejmowany przez kolejne spowinowacone rodziny. W latach czterdziestych XX wieku rezydencję, a właściwie jej ruiny przejął Skarb Państwa. Obecnie prowadzone są badania, jak również prace renowacyjne w Krzyżtoporze, jednak pałac nadal pozostaje w stanie ruiny.

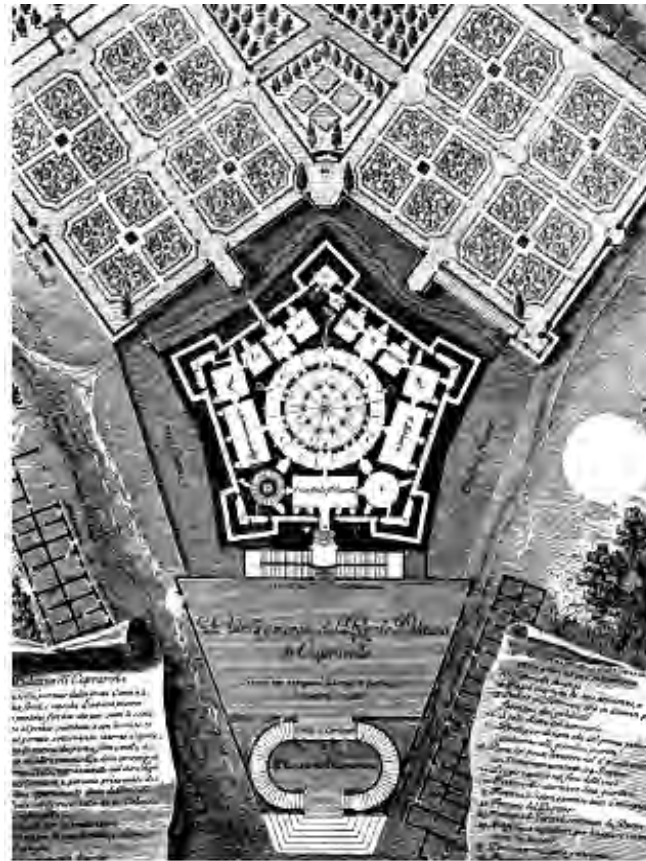
Il. 2. Krzyżtopór, Ujazd, widok z lotu ptaka. Źródło: www.polskieszlaki.pl.

Rezydencja Krzysztofa Ossolińskiego składa się z trzech elementów: pałacu, fortecy oraz ogrodu. Na pałac składa się jednopiętrowy, a w partii środkowej dwupiętrowy, prostokątny budynek, wewnątrz którego znajduje się eliptyczny dziedzińcyk, do którego z głównego dziedzińca prowadzi rodzaj uliczki. Na osi pałacu znajduje się także prostokątna, dwupiętrowa „wybudowa”, wysunięta w kierunku ośmioboczej wieży oraz znajdującego się za nią belwederu. Część rezydencjonalna połączona była z oficynami bocznymi o przeznaczeniu gospodarczym, przyległymi do wałów fortecznych. Jednopiętrowe oficyny zostały zaakcentowane na narożach czterema wieżowymi pawilonami. Zabudowania te obejmują dwa niewielkie, o nieregularnym kształcie dziedzińcyki oraz główny, wielki, trapezowy dziedziniec paradny na którego osi

⁸Zob. S. Mossakowski, *Orbis Polonus...*, s. 40.

⁹Krzysztof Baldwin Ossoliński, herbu Topór– był starostą wiślickim, stopnickim oraz ropczyckim, a od 1646 roku dziedzicem Ślesina. Rotmistrz królewski i poseł na sejmy elekcyjne. Zob. A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu...*, s. 32-34.

znalazł się budynek bramny oraz wysoka wieża zegarowa. Zabudowania te zostały zamknięte w pięciokątnej, bastionowej fortyfikacji otoczonej fosą oraz znajdującym się przed nią stokiem. Umocnienia te składają się na wspomniany już system nowowłoski fortyfikacji. Poza fortyfikacją, poprzecznie do osi fortecy znajdował się ogród w stylu włoskim. Otoczony był on murem o zarysie pseudobastionowym tak by w razie potrzeby służyć jako dodatkowy element obronny¹⁰. Twierdza oraz wpisane w nią budynki były doskonale rozplanowane, a całość skomponowana na zasadzie modułu boku poligonu wewnętrznego fortyfikacji¹¹.

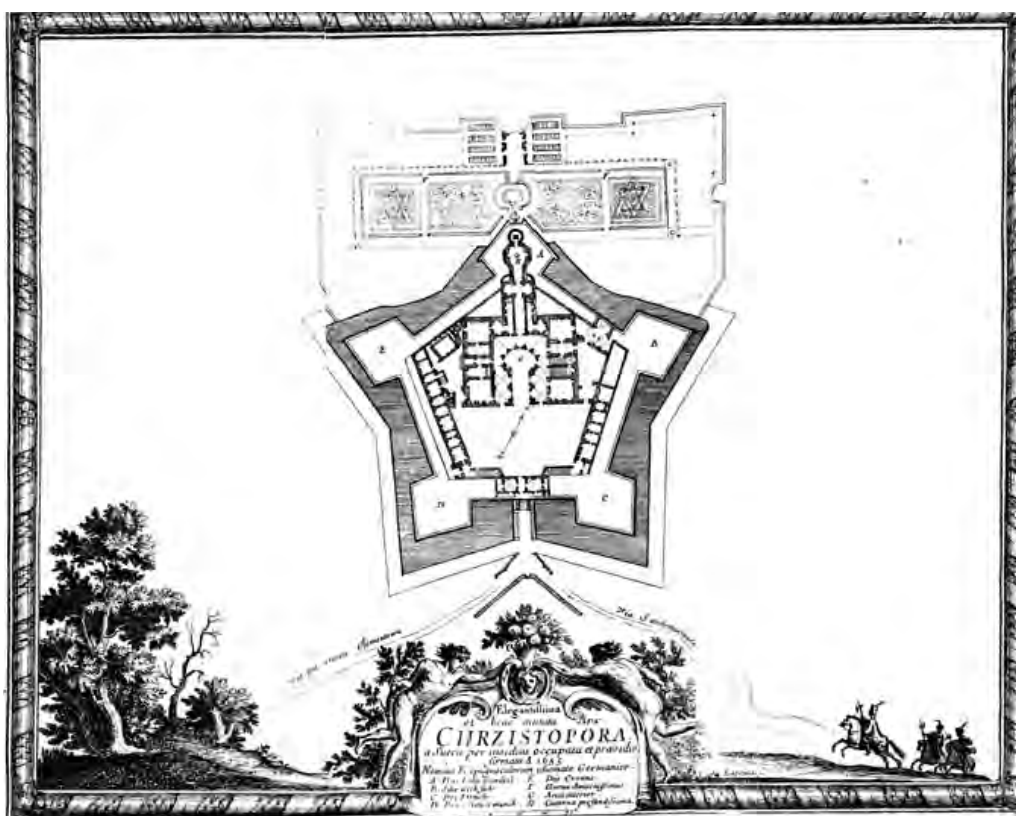
Il. 3. Caprarola, plan parteru rezydencji rodziny Farnese.
 Źródło: S. Mossakowski, *Orbis Polonus...*, s. 27

Jak już zostało wspomniane, koncepcja rozplanowania rezydencji w Ujeździe wzorowana była w dużej mierze na układzie i formach występujących w słynnym pałacu-fortecy rodziny Farnese w Capraroli, wybudowanego w latach 1559-1575 według projektu Vignoli. Rezydencja ta charakteryzuje się wpisaniem zabudowań w pięciobok fortecy, wewnętrzny dziedziniec otrzymał kształt kolisty. Ściany dolnej kondygnacji są rustykowane, przeprute otwartymi arkadami, natomiast w górnej kondygnacji wykorzystano motyw serliany. Nie są to jedyne podobieństwa rezydencji krzyżtoporskiej. Również w Capraroli ogrody zostały usytuowane poza fortyfikacją.

¹⁰ Zob. A. Gruszecki, *Bastionowe zamki magnackie w Małopolsce*, Warszawa 1962, s. 173-185.

¹¹ Badacze różnie tłumaczyli takie rozplanowanie rezydencji. Jedni twierdzili, że chodzi o ujęcie renesansowych koncepcji antropomorficznych, inni skłaniali się ku teorii, że plan został stworzony po wpływie inspiracji starożytną Villa Laurentia czy też dostrzegano także efekt scenograficzny, przywodzący na myśl dekoracje teatralne. Zob. M. Fabiański, *O genezie architektury pałacu Krzyżtopór w Ujeździe i jego dekoracji*, [w:] „Biuletyn historii sztuki”, 1996, nr 58, s. 269-278.

Ossoliński jednak zreinterpretował usytuowanie trapezoidalnego dziedzińca oraz oficyn. W Capraroli znajdują się one na zewnątrz fortyfikacji, natomiast w Krzyżtoporze, ze względów obronnych zostały wprowadzone do wnętrza pięciobocznej fortecy. Niemal identyczna jest natomiast orientacja obydwu zabudowań. Również we włoskim pałacu wieża oraz belweder zostały usytuowane na bastionie który stanowił wierzchołek pentagonu. W Capraroli zastosowano także ciekawe rozwiązanie podjazdu do reprezentacyjnej klatki schodowej poprzez przesklepioną, kolistą galerię (w Krzyżtoporze zastosowano natomiast sklepienie wnętrza parteru środkowej części pałacu)¹². W obydwu budowlach występują także podobne rozwiązania hydrauliczne. Pod kolistym dziedzińcem Capraroli umieszczono cysternę z wodą, natomiast w Ujeździe znajdowała się ona w ośmiobocznej wieży wykorzystując tym samym naturalne źródła w podziemiach belwederu¹³. Zatem pałac-forteca Krzyżtopór jest przykładem adaptacji ogólnego planu, a także wielu rozwiązań włoskiej rezydencji do polskich warunków.

Il. 4. Krzyżtopór, Ujazd. Zespół zamkowy – plan założenia wg rysunku E. Dahlberga ok. 1655r.

Źródło: A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu artystycznego Krzysztofa Ossolińskiego na tle badań nad zamkiem w Ujeździe*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 1963, t.VIII, z.1, s. 22

Pierwotny projekt Krzyżtoporu przedstawia rysunek kwatermistrza wojsk szwedzkich Ericha Dahlberga z 1655 roku. W porównaniu z ukończonym pałacem widoczne są pewne zmiany jakie zaszły w trakcie prac budowniczych. Wysoki, dwupiętrowy z mezzanino trzon środkowy nie zawierał bowiem pomieszczeń mieszkalnych, lecz trzy kondygnacje galerii. Do trzonu z galeriami przylegały po bokach jednopiętrowe części mieszkalne. W zakresie systemu obronnego pałac

¹² Zob. S. Mossakowski, *Orbis Polonus...*, s. 29-30.

¹³ Zob. j.w., s. 41.

posiada dolną drogę wałową wzdłuż zachodniej oficyny, oraz dojazd do bramy otoczony przez mury oporowe¹⁴. Na rysunku istnieją podpisy w języku niemieckim, informujące o nazwach bastionów fortecy. Bastion na wierzchołku pentagonu to *Wysoki Barbakan*, dalej zgodnie z biegiem wskazówek zegara znajdują się: *To dla Ciebie*, *Smok*, *Szary Mnich* i *Korona*¹⁵. Na rysunku jednak nie została jeszcze umieszczona wieża zegarowa przed budynkiem bramnym, natomiast zaznaczone zostało wejście do ogrodu z bastionu *Wysoki Mnich*, które nie zostało zrealizowane, w samym bastionie zaś w czasach późniejszych wykonano dodatkowe strzelnice. Na rysunku oficyny są krótsze o jedno pomieszczenie, a fortyfikacja nie posiada jeszcze charakterystycznych wież na narożach. Zamurowano także przedstawione na planie boczne przejścia w bramie wjazdowej i nie objęto ich szerokością mostu. Rysunek zatem przedstawia rezydencję we wczesnym stadium realizacji, co wskazuje na budowę etapową oraz na dokonane przeróbki na pierwotnym planie¹⁶.

Krzyżtopór to jednak nie tylko forteca, to także pałac z bogatymi wnętrzami i ciekawymi detalami i dekoracjami, wśród których znalazły się m. in. galerie portretów osób związanych z rodziną fundatora. Według tradycji, pałac posiadał cztery wieże, jako symbole czterech kwartałów, tyle sal, ile miesięcy, liczba pokoi odpowiadała liczbie tygodni, a okien – dni w roku. Sam stan zachowania ruiny w Ujeździe nie przeczy takiej interpretacji. W bastionie *Wysoki Mnich* znajdowały się kazamaty, jednak już tuż obok w wieży ośmiobocznej, według tradycji, sufit salonu był przeszkłony tworząc nad nim wielkie akwarium w którym pływały złote rybki. Za oznakę przepychu natomiast uznano marmurowe żłoby w stajniach oraz złożone lustra, które a *de facto* służyć miały oświetleniu ciemnego pomieszczenia¹⁷.

Fakt, iż Krzyżtopór wzorowany był na Capraroli podkreśla i wyraża z tego dumę kanclerz Jerzy Ossoliński, brat Krzysztofa, w mowie podczas obrad sejmu 18 lutego 1643 roku: *znajomy dobrze Waszej Królewskiej Mości Panu Memu Miłościwemu pałac włoskich ozdoba krajów w Kapraroli, tak cudowną stoi architekturą, że ją świat za jedne poczyta „paradoxum”. Taż misterną legislatorowi tej Rzeczypospolitej sztukę pokazali, kiedy powierzchne mury pentagon „mixti imperi” wyrażają, cyrkul wewnętrzny „majestatem” Panów naszych „in se ipsum desinentem”¹⁸.*

Wart podkreślenia jest fakt, iż typowo obronny charakter pałacu sprawił, iż od początku rezydencja w Ujeździe uważana była za fortecę. Sięgając do źródeł, w piśmie fundacyjnym Krzysztofa Ossolińskiego z 1627 roku, dla kościołów w Iwaniskach i Ujeździe, czytamy: *niżej zapisane dobra i fundusze dają i darowuję dla kościoła Krzysztoporskiego _ _ _ przede wszystkim zaś na wybudowanie mieszkania dla wikariusza i na ogród pod fortecą Krzysztoporską od wału fortecznego do drogi idącej ze dworu do dawnego kościoła Ujazdowskiego*. Dalej, w tym samym dokumencie *Krzyżtopór* pojawia się jeszcze jako zamek. Natomiast Jan Cynerski w swoim panegiryku z 1642 roku pisze: *tak więc ta twierdza Krzysztoporska pozostaje na wieczną rzeczy pamiątkę jako dzieło godne oglądania, wielkim sumptem i nakładem zbudowane*¹⁹.

Jak zauważa Bogusław Dybaś, niegdyś *forteca* oznaczała zabudowanie fortyfikacyjne znacznie większe od *twierdzy*, mogło się na nią składać wręcz kilka *twierdz*. W późniejszych

¹⁴ Zob. A. Gruszecki, *Niektóre elementy zamku Krzyżtopór w Ujeździe w świetle badań 1962 i 1965 roku*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 1970, nr 6, s. 503-507.

¹⁵ Zob. S. Mossakowski, *Orbis Polonus...*, s. 39; 53-55.

¹⁶ Zob. A. Gruszecki, *Bastionowe zamki...*, s. 173; 178-180.

¹⁷ Zob. A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu...*, s. 38.

¹⁸ Cyt. za: L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924, s. 146.

¹⁹ Cyt. za: A. Lutostańska, *Przyczynek do mecenatu...*, s. 33; przypis 54.

czasach stopniowo znaczenia obydwu terminów wyrównały się, by stać się synonimami. Natomiast w indeksach XVII-wiecznych aktów sejmikowych czy też inwentarzy termin *forteca* pojawia się dopiero w latach trzydziestych, wcześniej zaś na określenie obiektów ufortyfikowanych używano pojęcia *zamek*²⁰. W drugiej połowie XVII wieku nastąpiło rozróżnienie pomiędzy *fortecami*, jako wyodrębnioną grupą obiektów militarnych do których wliczano zamki, czy ufortyfikowane miasta, a *zamkami*, które pełniły jedynie dotychczasowe funkcje, z pominięciem militarnych. Stąd też prawdopodobnie powszechnie, zarówno dawniej, jak i w obecnych czasach, zwykło się nazywać Krzyżtopór zamkiem, podkreślając tym samym jego ufortyfikowanie i funkcję obronną, pomimo, iż właściwie jest on pałacem-fortecą.

Okres XVII wieku w Rzeczypospolitej zapisał się jako niespokojny czas. Polska prowadziła wojny ze Szwecją, Rosją oraz z Turkami, które to zachwiały jej mocną pozycję z poprzedniego wieku. Niewątpliwie, niepewne czasy przełożyły się na spadek poczucia bezpieczeństwa wśród społeczeństwa, zwłaszcza, iż sztuka wojenna rozwijała się, doskonalono użycie broni palnej. Wpłynęło to na budownictwo militarne, które weszło w okres zmian, w efekcie których m. in. uformował się nowy typ rezydencji magnackich *palazzo in fortezza*, łączący w sobie funkcję obronną oraz miejsce wygodnej siedziby. Idealnym tego przykładem jest pałac Krzyżtopór w Ujeździe, który zdumiewał swym bogactwem i przepychem, jak również wywierał wrażenie silnej, potężnej i wielkiej fortecy.

Bibliografia:

1. Alexadrowicz A., W., *Rozwój historyczny fortyfikacji*, Oświęcim 2010.
2. Bogdanowski J., *Wpływ szkoły staroholenderskiej na uformowanie się „polskiej manieri” w sztuce obronnej XVII w.*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Toruń, grudzień 1992, Warszawa 1995*, s. 337 – 359.
3. Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998.
4. Fabiański F., *O genezie architektury pałacu Krzyżtopór w Ujeździe i jego dekoracji*, [w:] *„Biuletyn historii sztuki”*, 1996, nr 58, s. 269-278.
5. Gruszecki A., *Bastionowe zamki magnackie w Małopolsce*, Warszawa 1962.
6. Gruszecki A., *Niektóre elementy zamku Krzyżtopór w Ujeździe w świetle badań 1962 i 1965 roku*, *„Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”*, 1970, nr 6, s. 499 -513.
7. Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924.
8. Lutostańska A., *Przyczynek do mecenatu artystycznego Krzysztofa Ossolińskiego na tle badań nad zamkiem w Ujeździe*, *„Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”*, 1963, t. VIII, z.1, s. 19 – 39.
9. Miłobędzki A., *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III Województwo kieleckie. Powiat opatowski*, Warszawa 1959.
10. Mossakowski S., *Orbis Polonus. Krzyżtopór a Caprarola*, [w:] *Orbis Polonus studia z historii sztuki XVII-XVIII wieku, tegoż*, Warszawa 2002, s. 23 – 55.
11. Robertson C., *“Il gran Cardinale”: Alessandro Farnese, patron of the arts*, New Haven 1992.

²⁰ Zaznaczyć należy, iż jednocześnie *zamek* oznaczał centra administracyjne, sądowe czy rezydencje. Więcej zob. B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998, s. 76-77.